

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 7.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében

A borítón:
Jelmeztervek Csokonai Vitéz Mihály *Tempefői c. vígjátékához*
(vízfestmény, 1809 körül)
Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, K 90, belső címlap

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

MIKOS ÉVA

Rege, monda, folklór és közköltészet Orbán Balázs Székelyföldjén

Az alábbiakban Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című hatkötetes munkájának szövegfolklór vonatkozásairól lesz szó. E tanulmány a műben található mondafeldolgozásokat igyekszik társadalom- és irodalomtörténeti kontextusba helyezni, felvillantva egyúttal folklorisztika-történeti vonatkozásait is. Nem a jelen fogalmai és elvárásai felől történik mindez, hanem az elsődleges kontextus figyelembevételével, a kortársak által használt fogalmak és elgondolások mentén.

Orbán Balázs művének egyik legmaradandóbb részét az általa *regének* nevezett szövegelemek jelentik, amelyek a megjelenésük óta eltelt százötven évben önálló életre keltek. Az utókor ezekre szinte kizárólag a XX. századi folklórtudomány eredményei felől tekint, s népköltészetnek, azaz paraszti szájhagyományból eredőnek tekinti azokat. A mű születésének korában azonban a folklórhoz, illetve a szájhagyományhoz való viszony még nagyon eltért a maitól, mind módszertanát, mind társadalmi kitekintését illetően. Az eredeti nézőpont lehetséges felállításával választhatunk Orbán Balázs és a szájhagyomány, a folklór és a népköltészet kapcsolatának számos vitatott kérdésére, például arra, hogy a lényegében legkorábbi történeti és helyi mondakorpusz miért tér el olyan nagymértékben a tájegységben a XX. század folyamán végzett gyűjtések eredményeitől.

A Székelyföld leírója és műve

A Székelyföld leírása, Orbán Balázs gigantikus vállalkozása a XIX. század második felében született, de ezer szállal kötődik korábbi korszakok szellemiségéhez.¹ A heroikus tett, hogy szekéren és gyalog bejárta a Székelyföld minden

* A tanulmány az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

1 ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiesmei szempontból, Első kötet: Udvarhelyszék* (Pest: Ráth Mór, 1868); ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiesmei szempontból, Második kötet: Csík-Szék* (Pest, Ráth Mór, 1869); ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiesmei szempontból, Harmadik kötet: Háromszék* (Pest: Ráth Mór, 1869); ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiesmei szempontból,*

pontját, sokak számára volt csábító, de keveseknek sikerült valóban a nyomába szegődni.² A mű a korabeli technológia feltételei mellett egy GPS pontosságával térképezte fel a tájat, és látta el élményekkel. Ezt az élményvilágot pedig számos későbbi kiadása, kivonata és átírata révén másfél évszázada közvetíti széles olvasóréteg felé.

A művet az utóbbi negyven évben többször kiadták, bizonyítva, hogy az ezredforduló időszakában is van mondanivalója. Ennek ellenére feltehető, hogy manapság már nagyobb a szimbolikus jelentősége, mint tényleges olvasottsága.³ Ezt támasztja alá, hogy viszonylag kevés értelmező kísérlet született róla az utóbbi fél évszázadban.⁴ A művet kevésbé, inkább a meglehetősen formabontó, kalandos életutat méltatja a régebbi szakirodalom is, s sokkal inkább méltatja, mint értékeli vagy értelmezi azt.⁵ Az első száz év szakirodalmában van to-

Negyedik kötet: Marosszék (Pest: Ráth Mór, 1870); ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiesmei szempontból*, *Ötödik kötet: Aranyosszék* (Pest: Tettey Nándor és Társa, 1871); ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népiesmei szempontból*, *Hatodik kötet: Barcaság* (Pest: Tettey Nándor és Társa, 1873). Dolgozatomban az 1982-es, két kötetbe fűzött hasonmás kiadást használtam, amely az oldalszámok tekintetében megegyezik az eredetivel.

- 2 Az újraírásra, kiegészítésre, korszerű változat létrehozására irányuló, végül mind kudarccal végződő kísérletekről lásd LÉNÁRT Anna, „Százhuszonöt éves történetek”, in *Kiegészítések A Székelyföld leírásához I. Háromszék*, szerk. LÉNÁRT Anna, kiad. DOBRA Judit, 9–29 (Sepsiszentgyörgy: Charta Kft., 2002).
- 3 Az említett 1982-es mellett készült hasonmás kiadás 1991-ben Sepsiszentgyörgyön, 1991-ben és 2002-ben Szekszárdon. Továbbá válogatás kötet egy történelmi ismeretterjesztő sorozatban: ORBÁN Balázs, *A Székelyföld: Válogatás*, szerk. KATONA Tamás, s. a. r. PÉTERFY László, utószó KÓSA László (Budapest: Európa Kiadó, 1982, 1985²). Megjelent egy gyűjtemény azokról a fényképekről is, amelyeket Orbán Balázs útja során készített, s amelyek alapján később az első kiadás metszetei készültek: *Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről*, szerk. és a bibliográfiát összeáll. KOLTA Magdolna, bev. tan. ERDÉLYI Lajos (Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Fotográfiai Múzeum, 1993). Azt is fontos megjegyezni, hogy az utóbbi negyven év újrakiadásai már sokkal inkább a kultuszépítés, azon belül is inkább Erdély és a Székelyföld kultusza miatt voltak piacképesek, mint a tényleges olvasói igény miatt, hiszen ebben az időben sokkal korszerűbb útikönyvek, filmek is rendelkezésre álltak már a táj és épített örökségének megismerésére.
- 4 T. Szabó Levente írásának értelmező attitűdje nagyon jelentős e sorok szempontjából is, legfőképp azért, mert igyekszik Orbán Balázs szemléletét a kor horizontján elhelyezni: T. SZABÓ Levente, „Erdélyiség képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén”, in T. SZABÓ Levente, *A tér képei: Tér, irodalom, társadalom*, 13–99 (Kolozsvár, Komp-Press 2008).
- 5 Kósa László értékelte a művet a megjelenés századik évfordulója alkalmából, ez a tanulmány azóta is alapvető munka a témában. KÓSA László, Orbán Balázs könyvének évfordulójára, *Valóság* 11, 10. sz. (1968): 88–94. Lásd még: KÓSA László, „Száz éves Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című munkája”, *Ethnographia* 79 (1968): 625. Ellenpontozza ezt a korszerű újra értelmezést az a teljesen belehelyezkedő, Orbán Balázs művének módszerét és szemléletét a máig érvényesnek tartó megközelítés, amelyet Egyed Ákos méltatása alkalmaz: EGYES Ákos, „Termékenyítő élet: Gondolatok Orbán Balázs időszerűségéről”, in *Orbán Balázs örökösei: Válogatott tanulmányok, esszék, naplójegyzetek Orbán Balázs személyéről és életművéről*, szerk. MAJLA Sándor, 47–51. (Székelyudvarhely: Ablak Kiadó, 1995). A megítélés

vább néhány megállapítás, amelyek magukon viselik annak a korszaknak a szellemiségét, amelyben megfogantak, s nagyobb hatást értek el, mint kellett volna, mivel azokat a későbbi szakírók olykor kritikátlanul továbbviszik. Ilyen például az az 1940-es években Ortutay Gyula által papírra vetett megállapítás, amely „nagyúri dilettáns”-nak nevezi Orbán Balázst, egy olyan korszak szülötét, amelyben professzionalizmus és amatőrizmus még nem vált olyan élesen el egymástól a tudományban, illetve az irodalomban, mint a későbbiekben.⁶ Az persze vitathatatlan, hogy a leíró földrajzi, népismereti munkák már az 1860-as és 1870-es években sem számítottak a tudományos diskurzus fősodrához,⁷ s hogy Orbán Balázsban lényegesen nagyobb adag romanticizmus maradt, mint amennyit a korszellem indokolt volna, de a dilettáns jelzőt talán kissé túlzónak érezhetjük.⁸ Ortutay ismeretében az sem zárható ki, hogy a szópárból a *főúri* jelző kapott nagyobb nyomatékot, mivel az Orbán család valóban rendelkezett bárói címmel, azt azonban Orbán Balázs nem szívesen használta, feleslegesnek tartotta, s azt az itt tárgyalandó műben is többször hangsúlyozta, hogy számára a teljesítmény, s nem az öröklött cím számít valódi értékmérőnek.⁹

A mű egyszerre kíván útirajz, élménybeszámoló, földrajzi-geológiai leírás, helytörténeti összefoglaló, művészettörténeti kataszter, illetve néprajzi érdekességek tárháza lenni, s bár hosszú alcímében szerepel a „régészeti tekintetben” kitétel is, ebben a vonatkozásban lényegében csak az igények szintjén sikerül maradnia. Összességében elmondható, hogy a címben felsorolt célokat nem egyenlő mértékben tudja teljesíteni. A diplomákat, kastélyokat bemutató mű-

ellentmondásosságát tükrözi, hogy az a válogatás, amelyben fent említett írás is megjelent, számos nagyon újító szemléletű szöveget is tartalmaz, utóbbiakat lásd alább.

- 6 ORTUTAY Gyula, „Orbán Balázs”, *Magyar Csillag*, 3. 15. sz. (1943): 211–229, lásd még in ORTUTAY Gyula, *Halhatatlan népköltészet*, 83–103 (Budapest: Magvető Kiadó, 1966), 88.
- 7 A műfaj virágkorát a XIX. század középső harmadában élte, legalábbis ami a szellemi elitnek szánt műveket illeti. A folyóiratokban, főként a képes családi lapokban, divatlapokban, női lapokban még egészen a század utolsó évtizedeiig virágzott az érzelmes tájleírás, illetve az utazási irodalomnak az a műfaja, amelyben a szerző személyes benyomásait is hozzáfűzte a látottakhoz. Erről itt nincs mód bővebben értekezni, de fontos megjegyezni, hogy attól, mert egy jelenség eltűnik a kultúra egy bizonyos regiszteréből vagy szegmenséből, egy vagy akár több másikban továbbra is legitim maradhat.
- 8 Érzékletes, s feltehetően a valósághoz közelebb álló képet fest Orbán Balázs történelem és általában tudomány szemléletének romantikus és realista vonásairól IMREH István tanulmánya: „A sokszínű Orbán Balázs”, in *Orbán Balázs örökösei*, 70–77.
- 9 Így például 1871-es parlamenti beszédében, idézi EGYED, „Termékenyítő élet”, 50. Financális helyzetéről keveset tudunk, de számos visszaemlékezés megőrökíti szerénységét, az anyagiakkal szembeni igénytelenségét. Árulkodó az az adat is, amely szerint az útja során folyamatosan fényképező Orbán Balázs hetipiacokon pénzért is készített felvételeket, lásd DANIEL GÁBOR, „Udvarhelyszéki életéből”, in *Orbán Balázs emléke: Írták barátai és ismerősei*, szerk. BOROS György, 9 (Kolozsvár: Dávid Ferencz Egylet, 1890); idézi ERDÉLYI Lajos, „Az ördög kelepccéje”, in *Orbán Balázs összes fényképe...*, 11–31, 21.

vészettörténeti passzusok szinte kötelező részei az egyes települések leírásának, azok rendkívül részletesek és alaposak, az utókor elismerését is kiérdemlő színvonalúak.¹⁰ A történelmi fejtegetések előfordulása azonban esetleges,¹¹ mint ahogy a néprajzi adatok felvétele sem következetes. Hol a viseletről, hol a gazdálkodásról, hol a lakodalmakról vagy egyéb népszokásokról ad részletes leírást, de egyetlen település néprajzáról sem nyújt átfogó, kimerítő ismeretanyagot.

Jelen tanulmány, mint ahogy számos elődje, sem a teljes mű ismertetésére vállalkozik, csupán egy eddig kissé elhanyagolt szeletét, folklór vonatkozásait kívánja bemutatni és értékelni. Orbán előszeretettel gyűjtötte a néprajzi érdekességeket, például a tájhasználati módokat, kézműves tevékenységeket. Lakodalmakban is részt vett, ahol sok szövegfolklór adattal gazdagodott, például menyasszonybúcsúztatók, vőfélyversek szövegét is rögzítette. Az utókor nagyra értékelte leíró néprajzi ismereteit, s általában a folklór, egész pontosan a prózai folklórgyűjtő igyekezetét is méltatta.¹² Bár a monda jellegű szövegek igen kis hányadát teszik ki a gazdagon burjánzó és sokféle ágazó szövegfolyamnak, a lokalitás megalkotásában játszott szerepük a történelmi, hegy- és vízrajzi, lírai tájleíró vagy éppen tárgyi néprajzi szövegrészekhez képest is maradandóbbnak bizonyult. Benedek Elektől kezdve egészen a XXI. század elejéig számos fel- és átdolgozás került napvilágra Orbán regéiből, amiket egy kanonizációs folyamat állomásaiként is értékelhetünk, amelynek során ezek a történetek a székely identitás alapkövévé szervültek.¹³ A történetek feltárásával és/vagy megírásával nagy szolgálatot tett ugyanis a helyi turizmusiparnak is, amely a mai napig használja és terjeszti őket.¹⁴

A mondákat feltehetően *nem gyűjtötte* Orbán Balázs, legalábbis a szó mai értelmében nem, csupán találkozott velük. Azt több helyen is rögzíti a szöveg-

- 10 Értékelését lásd: BIERBAUER Virgil, „A Székelyföld templomairól”, *Magyarságtudomány* [új folyam] 1, 1. sz. (1942): 142–154.
- 11 Történetiszemléletéről és történelmi leírásairól többen is értekeztek: LÁSZLÓFFY Aladár, „Orbán Balázs történetfilozófiája”, *Helikon Kolozsvár*, 1 (1990): 16. Lásd még in *Orbán Balázs örökösei*, 79–84; HALMOS Károly, „Orbán Balázs történetiszemlélete”, *Keresztény Magvető* 116, 2. sz. (2010): 199–205.
- 12 Kós Károly, „Orbán Balázs, a néprajzkutató”, in *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének 80. évfordulójára*, szerk. BODOR András, CSELÉNYI Béla és JANCSÓ Elemér, 436–451 (Kolozsvár – Bukarest: Tudományos Könyvkiadó, 1957); Kós Károly, „Orbán Balázs Székelyföld leírásának néprajzi tárgymutatója”, *Aluta* 1 (1969): 339–351. Kós Károly jegyzéke is a tárgyi néprajzra koncentrál, illetve néhány folklórvonatkozást is felsorol, közel sem a teljesség igényével.
- 13 A téma részletezésére itt nincs mód, külön tanulmányt érdemel. Lásd MIKOS Éva, „Orbán Balázs regéinek utóélete”, *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 27 (2019): 225–255. A legfrissebb feldolgozás, Orbán Balázs regéi recepciótörténetének pillanatnyi végpontja: *Székelyvilág: Mondák, legendák*, összeáll. CSEH Gábor (Marosvásárhely: Pro XXI, 2009).
- 14 Lásd például a *Székelyföldi legendárium* című projektet, amelynek történetei java részét Orbán Balázs műveiből származnak: <http://www.legendarium.ro/>, letöltés: 2019. április 2.

ben, hogy egy-egy pásztorral alaposan elbeszélgetett, akik megosztották vele tudásukat lakóhelyük múltjáról és jelenéről. Erre irányuló törekvéseit nem szabad azonban napjaink gyűjtőkkel szembeni elvárásaiból levezetni, Orbán célja ugyanis nem elsősorban a gyűjtés volt. A *regék* – ahogy ő nevezte őket – a táj mélyebb ismeretét, szellemének életre keltését célozták, a kiismerhetetlen ősmúltba kívánt eljutni általuk, amit az első kötetekben rendre hangsúlyozott is, a történeti tárgyú mondai elbeszélések azonban szövegének inkább dekoratív elemét jelentik, mint törzsét, alapját.

Egy vonatkozásban mégis jelentős előrelépés Orbán Balázs munkássága a szárnyait ekkor még éppen csak bontogató folklórtudomány számára. Ebben az időben a folklórszövegek ugyanis még általában nem úgy kerültek rögzítésre, ahogyan néhány évtizeddel később Vikár, Bartók és Kodály idejében. A legtöbb XIX. századi folklóralkotást falusi értelmiségiek, lelkészek, tanítók, jegyzők gyűjtötték a rájuk bízott nyáj tagjaitól. A kiszállásos terepmunka meglehetősen ritka volt, s az ismert esetek sem feltétlenül bizonyultak sikeresnek.¹⁵ Orbán Balázst azért is fontos a *korai folklórgyűjtők* sorába emelni, mert ő a kiszállásos gyűjtés egyik úttörője – még akkor is, ha nem a folklórgyűjtés volt a fő célja, azt csupán járulékos eredménynek tekinthetjük.

Orbán Balázs mondagyűjtő tevékenységét szükséges ugyanakkor bizonyos korlátozással megközelíteni, mert sejthető, hogy erősen szűrte a hallottakat, s a korszakban fellelhető mondai ismereteknek csak azt a részét tette nyilvánossá, amely illeszkedett saját koncepciójába. A történetek száz évvel későbbi paraszti folklórszövegekkel való összevetése nem teljesen indokolt, mert feltételezzük, hogy a folklór maga is változik, s különösen a XIX. század második felétől ez a változás gyorsuló ütemben zajlott. Mégis érdemes néhány ponton összevetni ezeket a szövegeket a későbbiekkel. Így nyomban látható lesz, hogy a szöveganyagban lényegesen kevesebb műfaji alcsoport, illetve mondai tematikus csoport szerepel, mint azt a műfaj általános jelenléte és népszerűsége indokolná. Ez mindenképp magyarázatra szorul.

Orbán mondai jellegű szövegeivel a néprajzi szakirodalom többnyire mint lokális folklórgyűjtések kiegészítő elemével foglalkozott, s az általa is bejárt vidékekről összeállított folklórgyűjtések esetenként mindenféle kritikai apparátus nélkül beemelték *A Székelyföld leírásában* található rövid mondaszüzséket mint a saját jelenükben gyűjtött paraszti folklórszövegek lehetséges előzményeit, párhuzamait. Ezt az eljárást több okból is aggályosnak tarthatjuk. Egyrészt, mint fentebb már szó volt róla, Orbán nem a szó szoros értelmében vett folklórgyűjtést végzett, csupán folklór szövegek szüzséit, pontosabban azok irodalmi

15 A korszak gyűjtőtevékenységének áttekintő ismertetését a mesére vonatkozóan lásd: DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015).

átiratait közölte. A szóbeli előadás csak nagyon ritka esetekben, például tájszavak használatában és azok magyarázatában érhető tetten. Továbbá az általa regének nevezett történetek egy része nem szóbeli, hanem írásbeli forrásból került művébe.

Az út és a szöveg előre haladtával a mondai elemek száma fokozatosan csökken, a két utolsó, Aranyosszéket és Barcaságot tárgyaló kötetben már alig találkozunk ilyenekkel, illetve ha említi is, hogy adott helyről miket regél a nép, azok részletes bemutatásával már nem fáradozik. Ennek több oka is lehet. Egyfelől már a IV., Marosszékről szóló kötetnél szembesül azzal, hogy a régió lakosai nem csak magyarok, mint az első három kötet tárgyát képező területeken, Marosszéken számos román település kerül útjába, ahol kevésbé tud azonosulni a kulturális sajátosságokkal, emellett feltehetően nyelvi korlátai is voltak a helybeliekkel való kapcsolatteremtésnek. Marosszéken, de főleg Aranyosszéken továbbá nagy terjedelmet szentel a bányászat, illetve az erre épülő nyersanyagfeldolgozó ipar ismertetésének. Másfelől elképzelhető, hogy az első kötet érezhetően ráérősebb és terjedelmesebb is, mint a későbbiek, ami abból is fakadhatott, hogy a szerző hosszabban időzött a régióban, illetve ez lévén szűkebb pátriája, nem csupán a könyvírás céljából ismerte meg a területet, hanem sok évtizedes ismeretség alapján írta meg a tájegységről szóló kötetét. Ez indokolhatja a további köteteknél lényegesen jelentősebb mondaanyagot is az udvarhelyszéki kötetben. A mondai anyag csökkenését emellett azzal is magyarázhatjuk, hogy Orbán érdeklődése a múlt felől fokozatosan a jelen irányába terelődött. Az utolsó három kötetben egyre nagyobb teret szentelt a közép- és felsőfokú oktatásnak, a képzés, főként az iparoktatás fontosságának, mivel ezeknek nagy jelentősége lehet a helyi lakosság megélhetésének biztosításában, az elvándorlás megállításában, összességében a Székelyföld már ekkor is jelentős szociális problémáinak megoldásában. Az utolsó három kötetben továbbá előszeretettel részletezi a helyi bányászat és feldolgozóipar lehetőségeit, gyakran élve az alkalommal, hogy felhívja a figyelmet az innovációk fontosságára, az iparosítás sürgető szükségességére.¹⁶ Ilyen értelemben *A Székelyföld leírása* a szerző fejlődési regényeként is olvasható, amelyben a múlt által megihletett, s mintegy fogva tartott személyiség fokozatosan elszakad kezdeti ideáitól, s egyre inkább a jelen és a jövő felé nyit.

A mű egyik elsöre is szembeötlő tulajdonsága a totalitásra való törekvés, de az ideál megvalósíthatóságával kapcsolatban maga is kételkedik időnként. A teljesség igényére, egyúttal a nagy mű befejezhetlenségének problémájára irányítja a figyelmet az a „posztmodern” gesztus, hogy néhány évvel a megjelenés

16 ZEPECZANER Jenő, „Orbán Balázs nemzetgazdasági eszméi”, in *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából XIX–XX. század*, szerk. SOMAI József, 49–70 (Kolozsvár: Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 2001).

után kiegészítő megjegyzéseket készített a hat kötetében is gigantikus mű mellé, újabb fontos adatokkal, észrevételekkel.¹⁷

Az alábbiakban Orbán Balázs mondafeldolgozásainak, illetve mondagyűjtéshez és értelmezéshez való viszonyának három aspektusát kívánom megvilágítani. Elsőként a néprajzi irodalom kibontakozását megelőző korszak, valamint a helytörténet, és általában a tájegységi szemlélet, valamint a nemzetépítés közti összefüggések hatósugarában vizsgálom a művet. Második kérdésként az kerül sorra, hogy mennyiben tekinthető *népköltészetnek* az Orbán által gyűjtött szövegtörzset, mit és hogyan gondolt a szerző a népről, továbbá milyen társadalmi rétegek és csoportok színhagyományával kerülhetett kapcsolatba. Az alább következő harmadik fejezet témája a korszak regepoétikája és a székelyföldi mondák közti kapcsolat lesz, vagyis az a kérdés, hogy mennyiben tekinthető *népköltészetnek* az Orbán leírásában található több száz mondai jellegű szöveg, azaz rege, s hogyan viszonyul mindez a korszak más, a mondák értelmezésére és magaskultúrába emelésére irányuló kísérleteihez.

A regionalizmus és a tájegységi szemlélet kialakulása

A következő fejezetek megpróbálják elhelyezni Orbán Balázs művét saját korának szellemiségében, s az egyes tartalmi elemek funkcióját keresik. Először a legnagyobb egység, a táj, illetve régió, a Székelyföld mint önálló entitás megteremtésére, szövegvilággal való benépesítésére irányuló szándék, s annak a korszakban elfoglalt helye válik érdekessé.

Régóta köztudott, s minden tudománytörténeti kézikönyv és összefoglalás rögzíti, hogy az első néprajzi gyűjtésnek tekinthető szövegek az utazási, valamint a táj- és népleíró irodalomban találhatóak. A földrajzi, történelmi, természetrajzi és néprajzi ismereteket vegyesen tartalmazó írások tekinthetők egybe közt a néprajzi irodalom előfutárának is a XIX. században.¹⁸

Az utóbbi évtizedekben számos tanulmány és monográfia jelent meg arról, hogy a regionalizmus és a nemzetépítés milyen szoros összefüggésben állnak egymással, a nemzeti tudat kialakításának milyen alapvető bázisát jelentették a helytörténetek, a helyi folklórgyűjtések stb.¹⁹ Ennek megfelelően Orbán Balázs

17 A jegyzetek posztumusz jelentek csak meg: ORBÁN Balázs, *Kiegészítések A Székelyföld leírásához I. Háromszék*, szerk. LÉNÁRT Anna, kiad. DOBRA Judit (Sepsiszentgyörgy: Charta Kiadó, 2002); ORBÁN Balázs, *Kiegészítések A Székelyföld leírásához II. Csíkszék, Marosszék, Aranyosszék*, kiad. BOÉR Hunor és DOBRA Judit (Sepsiszentgyörgy: Charta, 2006).

18 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*, kiad. PALÁDI-KOVÁCS Attila (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985).

19 GYÁNI Gábor, „A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás”, *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 56, 1–2. sz. (2010): 239–257, különösen 249–252. David HOPKIN, „Regionalism and

leírását e folyamatnak egy jelentős állomásaként szükséges értékelni. T. Szabó Levente szavaival: Orbán Balázs nem csupán leírja a tájat, hanem *bele is ír* abba, létrehozza azt a korabeli diskurzus szabályai szerint.²⁰ Ebben a keretben a Székelyföldön vagy a Székelyföld kapcsán rögzített történetek elbeszélései a táj megelevenítését, az adott helység, tájrészlet, vagy ember alkotta tereptárgy, templom, vár, kastély történetének feltárását célozzák, alapvetően helyben talált írott és szóbeli források segítségével. A történeteket az a képzet, meggyőződés veszi körül, hogy azok az egyszerű nép emlékezetét jelentik, amely mögött a kifürkészhetetlen, mitikus, de mitikusságában hiteles történelmi múlt sejlik fel. Valójában persze a folyamat fordítottja történik: a szóbeli hagyományok írásos rögzítésével, s egy értelmiségi diskurzusba illesztésével e történetek végleg a tájhoz vagy a táj egyes kitüntetett pontjaihoz tapadnak.

Néphagyomány és közköltészet

Kutatásaim egyik előfeltevése, hogy az 1860-as és 1870-es években vidéken, különösen Erdélyben a színhagyományozó műveltség még nem volt egységes, abból a helyi társadalom különböző rétegei és csoportjai is részesülhettek, illetve a helyi társadalom ekkor még nagyon élesen elváló csoportjai eltérő szóbeli műveltséggel rendelkeztek. A XIX. század utolsó éveitől fonográf segítségével történt szövegrögzítések már egy leszűkített társadalmi spektrumon mozogtak, főként a falusi társadalom földművelő tagjait, azon belül is leginkább a birtokos parasztokat szólították meg. A XIX. század közepén azonban vélhetően a társadalomnak jóval szélesebb rétegei részesültek a szóbeliségből, illetve hozták létre és terjesztették szellemi javaikat részben vagy egészében szóbeliség útján. A század közepén még nem rögzítette vagy határozta meg senki, hogy kiktől is kell gyűjteni, kik számítanak „a nép” nevű entitás tagjainak. Bárki, aki mesélni, énekelni tudott, potenciális adatközlő volt.

Az európai párhuzamok hasonló helyzetet mutatnak. A népmesekutatás társadalomtörténeti fordulatának köszönhetően az 1970-es évek végén a vizsgálódás iránya a korai népköltési gyűjtések társadalmi háttére felé fordult.²¹ A Grimm-archívum feltárása, valamint a *Kinder- und Hausmärchen* gyűjtemény első szövegváltozatainak kiadásra való előkészítése során Heinz Rölleke

Folklore”, in *Regionalism and Modern Europe: Identity Construction and Movements from 1890 to the Present Day*, eds. Xosé M. NÚÑEZ SEIXAS and Eric STORM, 43–64. (London: Bloomsbury, 2018).

20 Lásd T. SZABÓ, „Erdélyiség képzetek...”, 25.

21 Lothar BLUHM, „New Debate about »Old Marie«: Critical Observations on the Attempt to Remythologize Grimms’ Fairy Tales from Sociohistorical Perspective”, *Marvels & Tales* 14, 2. sz. (2000): 287–311, 292.

elvégezte az egyes meseleírásokon szereplő keresztnevek azonosítását. Nyilvánvalóvá vált számára, hogy bár a fivérek a bevezetőben hangsúlyozzák, hogy a nép egyszerű gyermekeinek meséit kívánják rögzíteni, adatközlőik legnagyobb részt saját középosztálybeli baráti körükből, főként a Wild és Hassenpflug családok tagjai közül kerültek ki, akikkel a Grimmek rokonságban is álltak.²² A legközelebb a paraszti társadalomhoz az a Dorothea Viehmann állt, akit Grimmék olyan nagy becsben tartottak, hogy még portrét is készítették róla. Frau Viehmann a kasseli piacra hordott be zöldséget és gyümölcsöt, amit saját kertjében termesztett. A szó szoros értelmében azonban ő sem volt paraszt: egy út menti kocsmá tulajdonosának lánya volt, a Grimméknek elmondott meséinek egy részét gyermekkorában a fogadó vendégeitől hallotta, s a családjában házi könyvtár is volt, a korban népszerű mesegyűjteményekkel. Mind Wildék, mind Hassenpflugék, mind pedig Viehmann asszony (leánykori nevén Piercon) hugenották leszármazottai voltak, beszéltek és olvastak is franciául.²³ A német népmesék tehát igen nagy százalékban francia eredetű polgári személyektől származtak, és az írásbeliség közvetítő szerepe sem zárható ki.

A kutatás máig sem tisztázta megnyugtatóan a kérdést, hogy miért nem sikerült a Grimm testvéreknek valódi paraszti adatközlőket találniuk, ebben a kérdésben csak találgatni tudunk. A legvalószínűbb feltételezés az, hogy a korszakban a társadalmi korlátok nagyon erősek voltak, s egyik fél részéről sem volt kialakult protokollja a viszonylag bizalmas érintkezést jelentő mese- vagy mondagyűjtésnek. Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzon, épp azoknak a társadalmi folyamatoknak kellett lejátszódnia, amelyek katalizálását a népköltési gyűjtésektől várták a középosztály tagjai.

Az 1850-es években az Akadémia megbízásából indult népmesét gyűjteni Merényi László, aki a hosszú időtartamú kiszállásos gyűjtés első fecskéjének számít.²⁴ Merényi László a pomázi Teleki-uradalom gazdatisztjének fiaként az alsó középosztályból származott, ugyanakkor erdélyi vándorútja során többnyire előkelő családoknál szállt meg, illetve időzött hosszabban. Mások mellett Orbán Balázs lengyelfalvi kastélyában, illetve szejkefürdői villájában is vendégeskedett, s Orbán Balázs öccse, Ottó segítette néhány székely adatközlő felkutatásában.²⁵ Az így talált anyaggal azonban a kortársak nem voltak túlzottan elégedettek, ami abból is fakadhat, hogy sem Merényi, sem pedig helyi előkelő

22 Wilhelm Grimm Wildék lányát, Dorotheát vette feleségül, húguk, Lotte (Charlotte Amelie Grimm) pedig Ludwig Hassenpflug felesége lett.

23 A témának óriási német és amerikai irodalma van, első, és mindeddig egyetlen magyar nyelvű összefoglalása: NAGY Iлона, „A Grimm testvérek mesegyűjteményéről”, *Ethno-Lore, az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve* 23 (2007): 3–50; lásd még in NAGY Iлона, *A Grimm-meséktől a modern mondákig*, 15–63 (Budapest: L'Harmattan, 2015), 39–51.

24 DOMOKOS, *Mese és filológia*, 190–220.

25 Uo., 206–209, 215.

segítői nem találtak számára megfelelő mennyiségű és minőségű paraszti elbeszélőt. Valószínű, hogy csak a helyi előkelőségeknek volt elég anyagi ereje egy idegent hetekig, hónapokig ellátni kosztal, kvártállal, viszont nem volt megfelelő kapcsolatuk a saját birtokaikon élő földművelőkkel, hogy saját tudásuk megosztására rávegyék őket. Azt, hogy Merényi erdélyi útja nem volt túl sikeres a mesegyűjtés szempontjából, az utókor elsősorban léha természetével magyarázta. Az összegyűlt anyag ugyanakkor az utókor szigorú ítélete miatt tűnhetett kevésnek, illetve azért, mert Merényi útját a Kisfaludy Társaság fizette, joggal vártak tehát jelentős eredményt. A fiaskó, vagy korlátozott siker számunkra egyben bizonyíték is arra, hogy a paraszti adatközlőkkel való kapcsolatteremtés nálunk sem volt sokkal egyszerűbb feladat egy városi idegennek, mint néhány évtizeddel korábban Grimméknek Hessenben.

E helyzet lenyomatai a korai magyar népköltési gyűjtések, például Erdélyi János *Népdalok és mondák* címen ismertté vált kötetei is, amelyekbe ugyan levelezés útján kerültek a folklórszövegek, a szelekció mechanizmusa azonban hasonló lehetett. A szakirodalom feltételezi egyrészt, hogy a vidéki értelmiség tagjai közül kerültek ki a szövegek és dallamok beküldői, másrészt, hogy ők a korábbi évtizedek kéziratos közköltészetéből is másoltak át adatokat.²⁶ A közköltészet virágkorát a szakirodalom az 1830-as évekkel tekinti lezártnak, ami azt jelenti, hogy eddig az időszakig születtek újabb kéziratos füzetek és kolligátumok, illetve eddig volt rendszeres a korábban megkezdettek bővítése.²⁷ Az Erdélyinek beküldött szövegek is bizonyítják, hogy bár a virágkor véget ért, a közköltészet nem halt ki azonnal, legfeljebb csak teret veszített. Indirekt módon arra következtethetünk, hogy a vidéki középréteg, különösen az elzártabb keleti területeken, így mindenekelőtt Erdélyben még jóval hosszabb ideig ápolta, használta sajátos réteggkulturáját a szóbeliségben.

Az utóbbi évtized másik felfedezését a közköltészet társadalmi beágyazottságát illetően Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című esszéjének újraértékelése jelentette. Szilágyi Márton tanulmánya kimutatja, hogy azok a reflexiók, amelyeket Kölcsey a „pórdalként” megnevezett entitással kapcsolatban tesz, valójában közköltészeti alkotásokra vonatkoznak, mindez jól nyomon követhető az általa idézett példák segítségével.²⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy a XIX. század első évtizedeiben a magas társadalmi állású, de életük nagy részét

26 *Népdalok és mondák*, 1–3. köt., kiad. ERDÉLYI János, Magyar népköltési gyűjtemény (Pest: Beimel József, Magyar Mihály, 1846–1848); vö. CSÖRSZ Rumen István, „A *Népdalok és mondák* közköltészeti forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 611–628.

27 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1542–1840*, összeáll. STOLL Béla (Budapest: Balassi Kiadó, 2004²).

28 SZILÁGYI Márton, „A »pórdalk« státusza a *Nemzeti hagyományokban*”, in *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, *Hagyományfrissítés* 1, 95–113 (Budapest: Reciti Kiadó, 2012), 106–112.

vidéken, kis településeken töltő személyek is hozzáfértek valamilyen formán a közköltészethez, illetve a szájhagyományozó műveltségnek sokkal inkább ehhez az ágához fértek hozzá, mint a ma vagy a közelmúltban népköltészetnek nevezetthez.

Az egyszerű idegen, az utazó nem feltétlenül tudta elkülöníteni a társadalom egyes rétegeinek szóbeli műveltségét, s elképzelhető, hogy például Orbán Balázs esetében is több különböző réteg tudása került a *rege* fogalma alá utalva a mű szövegébe. Az is valószínű, hogy a bárói címmel rendelkező, földbirtokos Orbán Balázs vándorlása során elsősorban a saját társadalmi rétegének tagjaival kereste a kapcsolatot, a helyi birtokosnál, esetleg papnál, jegyzőnél szállt meg, a magasabb állású helybeliek útbaigazítását kérte. Még a XX. század elején is ez volt az általános gyakorlat, a sáros utakon a faluba szekerező idegen először a helyi notabilitásokkal igyekezett felvenni a kapcsolatot, akik ráláttak a közösség működésére, ismerték az egyes családok viszonyait, és esetleg a népköltészeti gyűjtés lehetőségéhez is segítséget nyújthattak.

Arról nagyon keveset lehet tudni, mindössze néhány utalás van erre a kötetekben, hogy kik voltak, vagy voltak-e egyáltalán Orbánnak tényleges adatközlői. Az is kiderül, hogy adatainak egy részét írott forrásokból, például helyi nemesi levéltárakból vagy az eklézsia kéziratos feljegyzéseiből nyerte.

A tényleges adatközlőkkel való találkozásból kevés kerül megörökítésre, egyet mindenképp érdemes felidézni az első kötetből, ahol egy idős székellyel való találkozás kissé szentimentális, de vélhetően nagyon jellemző leírását olvashatjuk:

Behatoltam a tömkeleges Rikának félelmes rengetegeibe; átkutattam a Rikatető minden egyes csúcsait, s midőn sükertelen keresésemben kifáradva, s már-már reményt vesztvé búsan telepedtem egy forrás mellé: a közel hegyoldalból fűrűlyának széltől elkapott mélabús hangjai érintették füleimet. E vigaszt lehelő hangokat ég intésének vélve arra irányzám lépteimet.

Öreg pásztor ült egy sziklafalon; körülte nyugalomra ereszkedett elégülten kérődző nyája. A kép, mely feltárult, és az erdő által viszhangzott, a madaraktól kísért zene oly megragadóan költői volt, hogy én a nyugalomnak ez ünnepélyét zavarni nem merém, s csak midőn a zene elhallgatott, közelítém meg a rengetegeket e tisztas Apollóját. A szokásos köszöntések után, azonnal sejtett várromom után tudakolódtam.

»*Tudom én Uram!* – felelt ő készséggel – *hol van a vár, melyet keres, mert az nem más mint Kutyalvára, mely ahajt van a Laias tetején.*«

Örömben össze vissza öleltem a jó kedvű öregemet, ki kérésemnek engedve egész készséggel csatlakozott kalauzul hozzám.²⁹

29 ORBÁN, *A Székelyföld... Első kötet...* 1868, 233. Hasonló szöveghely még: Uo., 228–229.

Orbán Balázs, bár az utókor néprajzosai gyakran tekintették annak, nem volt a mai értelemben vett néprajzkutató, sőt néprajzi vagy folklórgyűjtő sem. Annál is kevésbé, mert ez a szakterület még nem létezett a kiegyezés idején, amikor Orbán Balázs a székely falvakat járta. Sem a gyűjtés módszere, sem pedig a lejegyzett szövegek filológiai pontossága nem indokolja, hogy róla mint tudatos gyűjtőről beszéljünk, még ha kora egyik földrajzi értelemben legkiterjedtebb, s számszakilag pedig legnagyobb szöveges folklórgyűjtését hozta is létre. Ha a mai, vagy akár csak a XX. század eleji szemlélet felől közelítünk folklór adatgyűjtő munkásságához, nagyot csalódunk. Nyilvánvaló, hogy a szövegeket nem az eredeti elhangzásnak megfelelően, hanem emlékezetből, azok tartalmára koncentrálnak jegyezte le, amint ez általános volt a korban, s saját irodalmi stílusának megfelelően stilizálta is a szövegeket, az irodalmi elvárásoknak megfelelően. Sokkal igazságosabb lenne úgy tekinteni, hogy ő kora egyik *önművelő gyűjtője* volt, aki jelentős előrelépést tett a nagy területre kiterjedő, extenzív gyűjtés módszeréért, ugyanakkor *alkalmazott gyűjtő* volt, aki egy nagyobb tervnek rendelte alá a népköltészeti szövegek gyűjtését és lejegyzését, s nem pedig a paraszti vagy népi kultúra teljes egészének megismerése motiválta.

A helyzetet legjobban a kincsekről szóló történeteken mérhetjük le. A falakba, üregekbe, barlangokba, föld alá elásott kincsekről szóló mondák az egyik legjelentősebb tematikus csoportját jelentik Orbán Balázs elbeszéléseinek. A XX. században paraszti színhagyományból gyűjtött kincsmondákkal összehasonlítva ugyanakkor nagyon szegényes képet nyújtanak. Orbán előadásában a kincés történetek többnyire csak a vélt kincslelőhely leírására, valamint az elrejtés körülményeire szorítkoznak. Ezzel szemben a XX. századi színhagyományból gyűjtött történetekben az elásás, illetve megtalálás számos egyéb körülményét is rögzítették.³⁰ A kincés történetek a XX. századot megelőzően a társadalom viszonylag széles rétegében, így a fejlettebb írásbeliséggel rendelkező rétegekben is jelen lehettek,³¹ tehát nem biztos, hogy Orbán Balázs a „székely” adatközlőitől ismerte meg azokat, elképzelhető, hogy középosztálybeli vagy előkelő segítőársaitól is hallott róluk.

Éppen ezért nehezen indokolható az az eljárás, amelyben a XX. századi folklórgyűjtő saját recens gyűjteményeibe belemontírozza Orbán Balázs adatait, hi-

E tanulmány szó szerinti idézeteiben az újrakiadási gyakorlatnak megfelelően az eredeti helyesírási és kiemelési módot követem.

30 Vö. KESZEG Vilmos, „A kincs hiedelemköre a Mezőségen”, *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 1 (1992): 199–218.

31 WIEDER Gyula, „Kincés babonák és ráolvasások”, *Ethnographia* 1, 1. sz. (1890): 247–251. Wieder a közölt kéziratos kincés formulák és egyéb instrukciók keletkezési vagy megtalálási helyét, illetve idejét nem közli, mint ahogy azt sem, hogy a kéziratot készítő személy milyen társadalmi állású lehetett. Feltételezhető, hogy iskolázottabb, írásban gyakorlottabb kéztől származhat, bizonyítják ezt a kéziratos füzet egyéb textusai, az, hogy filozófiai, etikai fejtegetések szomszédságában kaptak helyet.

szen a magnetofonos gyűjtés alapján történő szó szerinti lejegyzés és az Orbánféle szüzsékre szorított rögzítés között hatalmas a különbség, sem céljában, sem funkciójában, s vélhetőleg társadalmi kitekintésében nem egyeztethető össze a kettő.³²

E dolgozat célrendszere a másik irányból is megközelíthető. Nagyon keveset lehet ugyanis tudni arról, hogy a közköltészet fénykorában, a XVII–XVIII. században a vidéki társadalom műveltebb tagjainak sorában élt-e valamiféle történetmeselési gyakorlat, magyarul, létezett-e a közköltészetnek prózai része is, amit a prózai műfajok ellentmondásos megítélése, vagy egyenesen alacsonyabb presztízse miatt nem tartottak lejegyzésre méltónak a kortársak. Csak néhány nyomunk van erre vonatkozóan, például egy a XVIII–XIX. század fordulóján a sárospataki diákoktól lejegyzett mesegyűjtemény.³³

Az alábbiakban megpróbálom egyéb adatok hiányában deduktív módon bizonyítani, hogy az Orbán Balázs lejegyezte *történeti hagyományok*, vagyis jelentős részben történeti vagy helyi monda szüzsék egy magasabb társadalmi réteg folklórához – is – hozzátartozhattak. Ennek értelmében *A Székelyföld leírásában* található történetek, illetve azok egy része, végső soron a történeti hagyományokról való szóbeli ismeretek a közköltészet mezejében, vagy abban is használatosak voltak.³⁴

Ehhez a bizonyításhoz nagy segítséget jelentenek Zsigmond Győzőnek a Székelyudvarhelyen, illetve Boldogfalván – korábban Felsőboldogasszonyfalva, amelyhez közigazgatásilag ma az Orbán család birtokközpontja, Lengyelfalva is tartozik – és környékén végzett kontrolgyűjtései az 1980-as és 1990-es évekből.³⁵ A szerző sorra veszi azokat a történeti elbeszéléseket, amelyek az általa is bejárt településekről Orbán Balázs könyvében olvashatók, majd párhuzamba állítja őket a száz évvel későbbi elbeszélésekkel. A 24 történettípus többségének sikerül valamiféle emlékezetét megtalálnia, s számos olyan esetet is rögzít, amelyekben gazdagon él még a hagyomány. Van azonban nyolc olyan, amelynek semmiféle párhuzamát nem találta, vagyis minden harmadik típus ismeretlen volt a

32 Az említett különös eljárásra jelentenek példát Magyar Zoltán székelyföld egyes kistájak bemutató gyűjteményei, pl. *Népmondák a Kis-Küküllő mentén*, [kiad.] MAGYAR Zoltán (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2005); *Erdőháti népmondák* [kiad.] MAGYAR Zoltán (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2014). A kétféle szövegtípus összeszerkesztése a kötetekben lényegében reflektálatlan marad.

33 GULYÁS Pál, *A sárospataki kézíratos mesegyűjtemény* (Sárospatak: Református Főiskola Könyvnyomdája, 1917). Újabb kiadása: *Három vándorló királyfirul való historia: A sárospataki kézíratos népmesegyűjtemény*, 1789, szerk. FAZEKAS Zsuzsa, kiad. BENEDEK Katalin (Budapest: Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2004).

34 A mező kifejezést itt Pierre Bourdieu elméletének értelmében használom, vö. PIERRE BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája* (Budapest: BKF, 2013).

35 ZSIGMOND Győző, *Orbán Balázs idejében és ma: A legnagyobb székely szűkebb szülőföldje történeti néphagyományának összehasonlító vizsgálata* (Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat, 2001).

gyűjtés idején, a XX. század végén, tehát Orbán Balázs történeteinek harmada ismeretlen volt már ekkor. Ennek két magyarázatát adja: vagy nem sikerült megtalálnia a megfelelő adatközlőt, vagy az adott típus idő közben kihullott a helybeliek emlékezetéből.³⁶ Egy harmadikat is kapcsolhatunk az előbbiekhöz: az emlékezetből kihullott történetek ugyanis többnyire szépen kidolgozott, novellára emlékeztető elbeszélések voltak, amelyekről feltételezhető, hogy a korabeli szóbeliség társadalmi értelemben magasabb rétegeiből származtak, vagy erőteljes irodalmi átalakításon estek át rögzítésük során; esetleg már eleve irodalmi művekből kerültek Orbán Balázs művének lapjaira. A hordozó társadalmi réteg az idők folyamán teljesen eltűnt, egyrészt tagjai elhagyni kényszerültek a falvakat, másrészt a helyi értelmiség szerepe és társadalmi rekrutációja is teljesen megváltozott az évtizedek során. Azt azonban szükséges megjegyezni, hogy a XX. századi gyűjtő nem tesz említést arról a lehetőségről, hogy a boldogfalviak ismerhették Orbán Balázs valamelyik munkáját, illetve a regék utólagos feldolgozását, s így az újrafolklorizálódás lehetőségével is számolni kell.

Az is tudható, hogy Orbán Balázs utazó, illetve gyűjtő elődei regeszövegeit is beemelte saját írásába, amit rendre fel is tüntet a lábjegyzetekben, így mindenekelőtt Kővári László útleíró munkáját, a Székelyföldet az 1840-es években járó Jánosfalvi Sándor István, valamint Kriza János *Vadrózsák* címmel kiadott gyűjtését is felhasználta.³⁷ Ezt a gesztust több ok is indokolja. Egyfelől a korban még nem létezett a népköltészeti alkotásokkal kapcsolatos szerzői jog. E szövegek – függetlenül attól, hogy nyomtatásban megjelentek, tehát valaki már előzetesen feldolgozta, sajtó alá rendezte azokat – a közfelfogásban közös kincsnek számítottak, főleg, mivel az új kiadások általában új feldolgozást, megszövegezést jelentettek, amit a későbbi szerzői jogi szabályozás is önálló alkotásnak tekintett.³⁸ Másfelől tetten érhető e mögött egy kanonizációs szándék, vagyis a totalitásra törekvő Orbán Balázs az adott tájról tudható minden elbeszélést be akart építeni szövegébe, hozzá akarta rögzíteni a táj egyes pontjaihoz.

A regék felkutatásához szerteágazó forrásanyagot használ, s mivel a szóbeliség és az elit írásbeliség mellett léteznek még alternatívák a korszakban, így az írásbeliség társadalmilag elkülönülő szintjei is segítségére vannak. Szórványosan ugyan, de találkozhatunk kéziratokból kimásolt költői feldolgozásokkal, emellett kézikönyvekből, lapokból, folyóiratokból, kalendáriumból átvett szövegekkel is. Ez az eljárás teljesen megfelel a korabeli gyakorlatnak, számos más hasonló gyűjtemény is így keletkezett.

36 Uo., 9–10.

37 KŐVÁRI László, *Erdély földje ritkaságai* (Kolozsvár: Tilsch János, 1853); JÁNOSFALVI SÁNDOR István, *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett II*, Erdélyi ritkaságok 8 (Kolozsvár: Minerva, 1942). Lásd *Erdővidéki népmondák* [kiad.] MAGYAR Zoltán (Barót: Tortoma, 2011), 24–25.

38 DOMOKOS, *Mese és filológia*, 344–382.

Külön csoportot képviselnek azok a szövegrészek, amelyek a *Csíki székely krónika* kivonatolásán, illetve továbbírásán, továbbgondolásán alapulnak.³⁹ A ma az akadémiai tudományosság által egyértelműen hamisítványnak tartott alkotás Orbán Balázs idejében még hiteles dokumentumként volt elfogadott a tudományos életben is, s csak kevesen kételkedtek ebbéli mivoltában. A szerkesztmény maga is a múlt mitizálásában érdekelt, történeti mondák kialakítása, illetve már korábban is létezők továbbírása segítségével. Ezeket a történeteket Orbán Balázs még tovább szövi útirajzában, megtámogatva ezzel a székelyek hun származástudatát a következő évtizedekre. Ezúttal a téma bővebb tárgyalásától érdemes eltekinteni, hiszen a rabonbánokról, Budvárról stb. szőtt történetek nyilvánvalóan írásos eredetre vezethetők vissza, továbbá a közelmúltban több kiváló munka is megjelent a témában, amelyek kimerítően tárgyalták *A Székelyföld leírása* és *Csíki székely krónika* közti konkordanciákat is.⁴⁰

Az eklézsiái adatok és a szóbeliség kettős használatára jelent példát az alábbi szöveghely is:

A szájhagyomány fentartotta, s az egyház régi jegyzőkönyvében is van nyoma annak, hogy a kövendiek valamely tatárjárás alkalmával templom-kastélyukba vonulva hősileg oltalmazták magukat, de lőporuk fogytával, a tatárok mára az eltorlaszolt kapu bevágásához közeledtek, midőn egy Bardoczné nevű menyecske a papnak templomkörében levő méhkasaiból egyet felragadva, az ostromlók fejére zúditá, ezt mások is követték, s a kitódult méhek serge által összecsupdesett s megriasztott tatárok elmenekültek.⁴¹

A rege műfaja az 1860-as években, amikor Orbán Balázs a székely vidékeket járta, illetve művét sajtó alá rendezte, már közel fél évszázada volt a magyar iro-

39 A *Csíki székely krónika* legnagyobb valószínűség szerint 1796-ban keletkezett. Számos magyar fordítása létezik, amelyek közül a tudományos értelmezők a kritikai kiadásként is értékelhető, Szádeczky Lajos által készített változatot tekintik kiindulópontnak: SZÁDECZKY Lajos, *A Csíki székely krónika* (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1905). Nagy Géza két évtizeddel korábbi, jegyzetapparátussal szintén bőségesen ellátott változata is kiszolgálja a tudományos igényeket, ezt is előszeretettel használják a kutatók. Talán azért népszerűtlenebb, mint az előző, mert kissé eldugott helyen, egy kisváros havi lapjában jelent meg folytatásokban, másrészt a fordítás stílusa követi az eredeti latin szöveg dőcögős, nehézkes nyelvezetét, ezzel is érzékeltetve hamisítvány mivoltát, viszont némileg hátráltatva a filológiai munkát. NAGY Géza, „A Csíki székely krónika”, *Székely Nemzet*, 4, 68., 72., 76–77. sz. (1886): 140–169. Utóbbi teljes terjedelmében újraközi HERMANN Gusztáv Mihály és ORBÁN Zsolt, *Csillagösvény és göröngyös út: Mítosz és történelem a székelység tudatában* (Kolozsvar: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2018), 115–149.

40 HERMANN Gusztáv Mihály, *Az eltérített múlt: Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében* (Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 2007); HERMANN és ORBÁN, *Csillagösvény és göröngyös út*, 253–264.

41 ORBÁN, *A Székelyföld... Ötödik kötet*, 1871, 167–168.

dalmi műfajpaletta része. A rege alapjául szolgáló szájhagyományozó műfaj, a monda is felkeltette már a művelt körök érdeklődését, számos magas társadalmi állású gyűjtője, illetve közreadói is akadtak, például báró Mednyánszky Alajos vagy gróf Majláth János személyében,⁴² s jelentős átdolgozói is, például Tompa Mihály.⁴³ Ezzel a témával foglalkozni egyfelől tehát a legmagasabb körökben is teljesen elfogadott dolog volt, másfelől a feltárt, és/vagy feldolgozott, átdolgozott, sokszor egészen gyökeresen átalakított elbeszélés-szűzsék megjelentek a kultúra különböző hordozóin az irodalmi lapoktól a népszerű színes családi hetilapokon át egészen a ponyvakiadványokig. A műfaj egyes darabjai a populáris, majd a tömegkultúra részévé váltak. Ily módon már ekkor jelentősen befolyásolhatták a helyi szájhagyományt, valamint a helyi értelmiség és vezető társadalmi réteg gondolkodását.

A rege poétikája Orbán Baláznál

A rege kifejezés nem csupán azért érdekes e tanulmány nézőpontjából, mert *A Székelyföld leírásában* ezt használja a szerző a leggyakrabban, hanem azért is, mert egy viszonylag hosszú korszak emblematikus kifejezéseként is értékelhető. A rege szó által lefedett tartalom nem azonos a mai monda kifejezés tartalmával, így szinonimaként való használata nem indokolt. Nem csupán egy régi szó, amely időközben divatjamúlttá vált, hanem a rege tudományos használata művelődés- és tudománytörténeti változások okán csupán az eredeti kontextusában érvényes.⁴⁴ A rege és a monda szó paradigmaticusan váltotta egymást a tudományos nyelvben, pontosabban a rege a folklórtudomány intézményesülése és professzionalizációja előtti időszak szakkifejezése volt, míg a monda a diszciplína kereteinek kiépülése után vált általánossá.⁴⁵ Azért sem lehet tehát teljesen azonos, mert a folklorisztika önálló tudományzakká válása után a történeti hagyományok problémája merőben új kontextusba került.⁴⁶ Így tehát a rege több

42 Johann Graf MAILATH, *Magyarische Sagen und Märchen* (Brünn: Trassler, 1825); Alois Freiherr von MEDNYÁNSZKY, *Erzählungen: Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* (Pesth: Hartleben, 1829).

43 Kovács Kálmán, „»Mit mond az agg rege?«: Tompa Mihály mondafeldolgozásai”, *Studia Litteraria: A debreceni KLTE Magyar Irodalmi Intézetének Közleményei* 1 (1963): 69–82.

44 Ez a kitétel a köznyelvi használatra természetesen nem vonatkozik, azt ugyanis nagyon nehéz felülről befolyásolni, és lényegében szükségtelen is.

45 Azt is meg kell itt jegyezni, hogy a köznyelvben megmaradt a rege szó használata is, ez azonban nem jelenti azt, hogy a szaknyelvben is csereszabatos fogalmakként használhatjuk őket.

46 A tudománytörténetek általában kevésbé hangsúlyozzák az intézményesülés előtti és utáni korszak közti különbségeket, annál is inkább nehéz kérdés ez, mert az intézményesülés is több lépcsőben történt, s csak bizonyos intézmények kiépülése után vált lehetségessé a hivatásosodás. A sajátos magyar viszonyok, így az impériumváltások, háborúk és forradalmak

is, kevesebb is volt a mondánál. Kevesebb, amennyiben a mai terminológiának megfelelő *történeti*, valamint *helyi* mondákra vonatkozott csupán, a két mondai tematikus csoportban közös a történelmi relevancia. A hiedelemtörténetekre kevésbé figyeltek ebben az időben, s az eredetmagyarázó mondák is csak esetlegesen kerültek elő. Ez azért lényeges, mert a paraszti szájhagyomány XX. században rögzített mondaadatai között lényegesen nagyobb jelentősége volt a hiedelmeknek, mint a történeti tematikának.⁴⁷ Ebből két következtetést lehet levonni: 1) a gyűjtő, Orbán Balázs ugyan ismerte ezeket a történeteket is, csak nem tartotta őket olyan fontosnak, 2) nem vagy nem csak paraszti adatközlői voltak, s a magasabb társadalmi pozíciójú elbeszélők valóban a történeti tematikát részesítették előnyben. Ebben az időben nem elsősorban a szóban elhangzó, vagy onnan lejegyzett történeteket értették a rege kifejezésen, hanem olyanokat, amelyek akár szóban is elhangozhattak volna, illetve esetleg vannak szóbeli előzményei, de alapvetően mesterkéz alkotta őket, vagyis irodalmi alkotásként kerültek a nagyközönség elé. A XIX. századból ránk hagyományozott regék így sosem a szóbeliség közvetlen lenyomatai, még azokban az esetekben sem, amikor bizonyíthatóan voltak szóbeli előzményeik, hanem azok megművelt, irodalmi szöveggé stilizált változatai, illetve akár több ma mondatípusként számon tartott szüzsé összedolgozásából, átalakításából születtek.

Orbán Balázs, bár az 1860–1870-es évek fordulóján járta be a Székelyföldet, illetve írta meg magisztrális művét, történeteszemléletében erősen kötődik a reformkor, s különösen az 1840-es évek történetíró gyakorlatához, amelynek csápjai, például egyes életműveken keresztül, elnyúltak egészen a század utolsó harmadáig. Egyebek közt a történeti néphagyományok felfogását tekintve is fiatalokora ideáljait követte. Az is tudható, hogy levelezésben állt Szabó Károllyal, a jelentős romantikus történésszel, aki élete második felében Kolozsváron élt és alkotott.⁴⁸ Az Orbán Balázs és kortársai által „történeti néphagyományok”-ként

többször megakasztották a XIX. század utolsó évtizedeiben megindult kedvező folyamatokat, amelyek így csak a XX. század végén tudtak befejeződni. A téma legfrissebb összefoglalása: GULYÁS Judit, „A magyar folklórszttika előzményei (1782–1848)”, in *Táj, nép, történelem*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Magyar néprajz I. 1, 127–142 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011); SZEMERKÉNYI Ágnes, „A magyar folklórszttika tudományos megalapozása (1848–1920)”, in *uo.*, 142–158; LANDGRAF Ildikó, „A folklórszttika önálló tudományszakká válása (1890–1920)”, in *uo.*, 158–174; BENEDEK Katalin, „Új elméleti törekvések a két világháború közti magyar folklórszttika történetében (1920–1945)”, in *uo.*, 174–188; TÁTRAI Zsuzsanna, „A magyar folklórszttika a 20. század második felében (1849–1990)”, in *uo.*, 188–199.

47 A múlt és a jelen szóbeliségének összehasonlítására kiváló lehetőség: ZSIGMOND Győző, „A népi történelemszemléletről: Felsőboldogfalvi történeti néphagyomány ma és Orbán Balázs idejében”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Sectio Ethnographica et Linguistica, Néprajz és Nyelvtudomány* 36 (1995): 85–103.

48 *Mert én retirálni soha sem szoktam: Orbán Balázs 40 eddig kiadatlan levelét közreadja KOVÁCH Géza, az előszót írta RÓTH András Lajos (Székelyudvarhely: Litera, 2000).*

is nevesített elbeszélések az 1830-as és 1840-es években még a történettudomány fősodrában is a történelmi múlt megismerésének egyik lehetséges forrásoként tétéleződtek.⁴⁹ Az irodalmi népiesség irányzatának képviselői pedig a hiányzó *epopeia* pótlását várták tőle.⁵⁰ Ez a paradigma azonban az 1850-es évek folyamán fokozatosan elveszítette jelentőségét mind a történettudományban, mind pedig az irodalmi életben, s az irodalmi népiesség, valamint a történeti (nép) hagyományok kikerültek a tudomány és a művészet első vonalából, s az epigonok, petőfieskedők, illetve Thaly Kálmán és a hozzá hasonló hagyományápolók kezén és tollán éltek tovább.

Orbán Balázs különleges regegyűjteményét így tehát nem a mondagyűjtés, hanem a regeirodalom kontextusában érdemes vizsgálni, s nem elsősorban korai mondagyűjteményként, hanem a regeírás hosszú, félévszázados gyakorlatának utóvédjeként szükséges értelmezni.⁵¹ Más megközelítésben – bár nyilvánvalóan nem ez a célja – Orbán Balázs értelmezhető a folklórgyűjtés korai előfutáraként, azonban nem várható el tőle, hogy a majd évtizedekkel később kialakuló metodológia birtokában is legyen. Ugyanakkor gyűjtéseit szükséges a korszak *poétikai* elvárásai felől is értékelni. Az ő idejében még kevés teoretikus munka állt rendelkezésre a monda műfajjal kapcsolatban, s azok is zömében a monda irodalmi feldolgozásaira, a rege műfajára, pontosabban a szóbeliségben élő történeti hagyományok, szüzsék és motívumok irodalmi feldolgozásának lehetőségére, módjára vonatkoztak.⁵² A korszakban e történeti hagyományok még zömmel verses átdolgozások formájában láttak napvilágot, kevés olyan adatot ismerünk, ahol az eredeti elhangzáshoz valamelyest közelítő, vagy legalább prózai átiratok formájában jelentek volna meg.

Orbán Balázs azonban igen közvetlen és intenzív kapcsolatban állt a műfajjal, már az osztályozás igénye is felfedezhető nála. Az ő korában még nem teljesen kristályosodott ki, hogy ki mit ért a *rege*, *monda*, *mese*, *hitrege* kifejezé-

49 A pozitívizmusnak köszönhetően a korábbi szinte kizárólag rendies történetpszemlélet felváltotta a társadalomtörténeti szemlélet, az alacsony rétegek történelmének megismerését pedig szóbeli hagyományaitól várták: R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történetpszemlélet a magyar történetírásban II.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 113–162.

50 Erről a kérdéstről részletesebben: SZAJBÉLY Mihály, „A rege és rokon műfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában”, *Irodalomtörténet* 80 (1999): 424–440; MIKOS Éva, „Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül”, in *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetéptítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. VARGA Bálint és LAJTAI Máttyás, 101–129. (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015).

51 Vö. TAKÁTS József, „Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 316–324.

52 Lásd pl. GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, miért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011), 203–271.

seken, az egyes szerzők fogalomhasználata olykor homlokegyenest ellenkező is lehetett.⁵³ Az első osztályozási kísérlet Erdélyi János nevéhez fűződik, aki pontosan igyekezett elhatárolni egymástól a ma meseként, mondaként, ezen belül is hiedelem- és történeti mondaként definiált területeket. Az ő terminológiája azonban eltér a ma használatostól, így történhetett, hogy *Népdalok és mondák* címen jelent meg az a gyűjteménye, amelyben a népdalok mellett néhány népmesét is közölt, tekintve, hogy mondán ő még a ma mesének nevezett műfajt értette. A műfaj-terminológiai kavalkád a század végére kezdett valamelyest rendeződni, de az 1860–1870-es évek fordulóján, amikor Orbán Balázs kötetei napvilágot láttak, még közel sem voltunk a folyamat végén.

Orbán Balázs korát meghazudtoló módon nagyon határozott, pontos alapfogalmakkal és műfaji kategóriákkal dolgozott a történeti folklóralkotások vonatkozásában. Ezeket érdemes kicsit alaposabban is körüljárni. A ma folklórnak tartott jelenséget, pontosabban azt a szegmensét, amellyel igyekszik útja során kapcsolatba kerülni, a *hagyomány* terminussal írja le. Hagyomány önála szájról szájra járó, apáról fiúra öröklődő, történelmi maggal rendelkező elbeszélés, amelyet a helybeliekkel való beszélgetés során hallhat a vidéket járó utas. A hagyomány, mint már többször volt szó róla, az ő számára legtöbbször a régmúltra vonatkozik, a nemzet korai vagy mitikus történetére. Orbán Balázs és a hagyomány, illetve népköltészet viszonyát illetően nagyon árulkodó az alábbi rövid passzus, gondolatmenete a XIX. század első évtizedeibe, a Grimm testvérek első népköltési gyűjtéseinek megjelenése idejére visz, a *Naturpoesie* elméletének eszenciáját olvashatjuk az alábbi sorokban:

Egyáltalában a székely népnek jelleme nagyon költői, mint pásztor és földművelő, tehát a természet keblén felnövő, a természet nagyságát és csudáit naponta éjente vizsgáló, látó nép lelkültre emelkedett, s nem ritkán szülemlik a természet ezen romlatlan fiainak keblében egy-egy meghatóan szép dal, táncszó, vagy kedvesét dicsőítő népköltemény, hőstetteket megéneklő ballada, mely a nép lelkéből, a nép érzületéből fejlődött kis s bizonynyal nem kis befolyással van a népjellem nemes irányba való fejlesztésére.⁵⁴

A hagyomány és a rege fogalmak időnként egymásba játszanak, még ha utóbbi némileg konkrétabb tartalmat is takar. A rege fogalmán belül három további kategóriát különít el, amelyeket nyugodtan nevezhetünk biztos kezű műfaji

53 GULYÁS Judit, „Népmese, bohózati hősköltemény, (tündér)rege, mythos, monda, eposz: műfaji kétségek a János vitéz 19. századi recepciótörténetében”, in, *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, *Folklór a magyar művelődéstörténetben* 1, 193–227 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

54 ORBÁN, *A Székelyföld... Első kötet...* 1868, 119. Vö. Hermann BAUSINGER, „Natur und Geschichte bei Wilhelm Grimm”, *Zeitschrift für Volkskunde* 60 (1964): 54–69.

klasszifikációnak is: a *hitrege* és a *néphit* kifejezéseket. Előbbin következetesen a legendákat, a szentekről és szent helyekről szóló történeteket érti, utóbbin pedig a csodás elemeket tartalmazó, történeti maggal nem rendelkező hiedelemtörténeteket, illetve olyan helyi mondákat, amelyekben különböző hiedelemlények, tündérek, óriások stb. szerepelnek.

De Csicsó önálló egyházközsége [!] lévén, a delneiek a távol levő templomot falujukba átköltöztetni határozták, el is bontották fedelét, falának egy részét, s anyjával megkeztek falu közötti ujj templomukat, de mit nappal építettek, az éjjel mindig visszament a sz. Jánoshoz, ezt isteni intésnek vélvén, kiigazíták a megbontott régi templomot, s azóta odajárnak Istent imádni, mond a *hitrege*.⁵⁵

Kevés szövegben találunk közvetlenül néphit-adatokat, de azért erre is vannak példák. A második kötetben az alábbi:

A várdombról szép kilátás nyílik a fenyvesnőtte szép Remete-völgyre, melynek hátterében a *Bodos feje* magasul fel a szemben levő *Somolyóra*.

A várdomb a nép előtt félelmes hely, mert ott egy *Simo Péter* nevű roppant fekete (oly nagy mint egy bivaly) kísértet ijesztgeti az embereket, azokat földhöz veri, szekereikre felül sat. Egy öreg ember pedig úgy fejté meg e regét, hogy az a *Simo Péter* vérengző rossz ember volt, ki sokakat s azok közt saját testvéreit is megölte s azért lelke nyugtot nem lelve háborog.⁵⁶

Azon nem szabad csodálkozni, hogy Orbán Balázs óvatosan közeledik a csodás történetekhez, motívumokhoz. Ebben feltételezhetjük a komoly, magas társadalmi állású, tanult ember idegenkedését a babonassággal szemben, ami ebben az időben még teljesen általános volt. Ugyanakkor közismert keleti utazásai, családi kapcsolatai és nyelvtudása révén megismerkedett a török mesekinccsel, amelyből egy fordításkötetet is kiadott.⁵⁷ Ebben az esetben az írott forrás, a kimódolt megfogalmazás, művészi érték felülírta a babonás tartalommal szembeni idegenkedést, s ennek a fordításnak a megjelentetésével Orbán Balázs hitet tett a mese műfaja iránti elköteleződése mellett is. Az is köztudott, hogy a *Magyar népköltési gyűjtemény* harmadik, székelyföldi kötetének anyagát részben ő gyűjtötte és adta közre.⁵⁸ A mesék gyűjtése és kiadása talán ebben az időszakban már nem számított annyira úriemberhez méltatlan dolognak, több magas rangú

55 ORBÁN, A Székelyföld... Második kötet, 1969, 60.

56 Uo., 23. Kiemelés tőlem, M. É.

57 *Kelet tündérvilága avagy Szaif Züliázán szultán: Arab rege 1–2*, Ali bej után fordította ORBÁN Balázs (Kolozsvár: Stein, [1864]).

58 *Székelyföldi gyűjtés*, gyűjtötte KRIZA János, ORBÁN Balázs, BENEDEK Elek és SEBESI Jób, Magyar népköltési gyűjtemény 3 (Budapest: Athenaeum, 1882).

személyt ismerünk, akik foglalkoztak hasonlóval a korszakban. A hiedelmek gyűjtésének és kiadásának azonban egyetlen legitim keretét az őstörténet, illetve a mitológiarekonstrukció jelentette, önmagáért ilyesmivel ekkor még senki nem foglalkozott. Így tehát az a néhány szöveg, szövegelem, téma vagy motívum, amelyet e tárgyban a hatkötetes munka rejt, igazi kuriózumnak számít.

A *néphit* kifejezést használja minden olyan esetben, ahol a történetben csodás esemény kap helyet, vagyis kis túlzással a néphit a csodaelbeszélés szinonimájaként is értékelhető.

A fennebb leírt zömtorony közelében másik négyszöggedör tűnik fel mely körül oly módon döng a föld, mint mikor boltivezet felett lépdél az ember. A *néphit* ide helyezi a várnak a kincessel telt azon pinczójét, mely csak minden (heted)ik évben nyílik fel, de a kincs varázslat és tündérek őrizete alatt lévén, – bár többen kísérlik meg – kihozni nem lehet.

Óriások építék és lakták a várat – mond a *néprege* – olyan óriások, kik midőn Fehérvártt elsőt harangoztak, borotválkoztak; második harangszókor öltöztek, s a harmadik harangszóra megérkeztek a misére.⁵⁹

A néhány hiedelemadat, illetve a mondával rokonságban álló egyéb prózafolklor alkotás több okból is nagyon fontos és tanulságos számunkra. Egyrészt fentebb már szó volt róla, hogy ebből a korszakból milyen kevés hasonló szöveget ismerünk. Másrészt a néhány biztosan paraszti folklór eredetű szöveggel, vagy azokra való utalással betekintést nyerhetünk Orbán Baláznak a paraszti folklórhoz fűződő viszonyába is. Az első kötet egy szöveghelyén az alábbi falucsúfoló anekdotákról olvashatunk, amelyeket így kommentál:

[Oláhfalu] Nevét onnan származtatják a hagyományok, hogy legelőbb egy Oláh János nevű pásztor telepedett oda, kinek számos fiai s utódai alapíták az első települtről Oláh falujának nevezett falut. Vannak, kik azt állítják, hogy legelőbb oláh pásztorok települtek oda s onnan eredne a falu neve. Nem vitatom e kérdést; de ha telepedtek is oda oláhok, azok a székelyekkel elannyira egybe olvadnak, hogy most a két Oláhfalunak 3500 lélekre menő lakói mind törzs-gyökere székelyek, mind buzgó katolikusok, igen erkölcsös, szorgalmas tevékeny és értelmes nép, és azon országszerte róluk keringő adomák, melyek a butaság jelképeiként akarják őket feltüntetni ráfogások, melyek alól ők akként bujnak ki, hogy a csikiakra kenik. Különben nem is tanácsos az oláhfalviakat olyan *tarka Jézus*, a *ráknak vízbe ölése*, a *bikának toronyra huzása*, a *templomnak eltaszítása*-féle adomákkal boszantani, mert hamar meg bátafokozzák azt, a ki ilyennel merné őket rágalmazni. Nékem volt többször alkalmam e néppel érintkezni s

59 ORBÁN, *A Székelyföld... Első kötet*, 1868, 114. Kiemelések tőlem, M. É.

ki kell jelentenem, hogy az a természetes értelem, az a könnyüded felfogás és éles ész, mi a székelyt jellemzi, bennök is feltalálható, s ha a népnevelésre kellő figyelem fordíthatnák, az a kevés nyersesség is, mi minden havasi népnél meg van, könnyen kiküszöbölhető lenne.⁶⁰

A szerző bár ismeri, de nem kívánja idézni azokat a szövegeket, amelyeket az oláhfalviakkal kapcsolatban a környékbeli települések lakói mesélnek. Ezek a történetek a paraszti folklór nagyon jellegzetes alkotásai, megtalálhatók a népmesekatalógus vonatkozó kötetében, valamennyi jelentős nemzetközi típusnak számít.⁶¹ A falucsúfolók, vagy Ortutay Gyula találó elnevezésével *rátótiádák* mind típusaik számát tekintve, mind abszolút előfordulásuk felől nézve jelentős csoportját jelentik a prózai elbeszélő népköltészeti hagyományoknak. Kétségtelen tény, hogy egyfelől többnyire minden valós alapot nélkülöznek, másfelől pedig nagyon sok rosszindulat van bennük. Az emberi butaság sarkos, már-már abszurdba hajló kipellengérezése egy-egy népcsoporton, egy kisebb régió vagy település lakóin keresztül, a rajtuk való élcelődés, viccelődés által ma már ellentmond a nyugati kultúra toleranciával kapcsolatos hitvallásának. A rátótiádák továbbá egy még nagyobb tematikus egység, a verses csúfolók legközelebbi rokonát jelentik. Mindkettőben, valamint számos tréfában, trufában, anekdotában és viccben az emberi ügyefogyottság, gyarlóság, illetve számos szerencsétlen élethelyzet – például a pártában maradás – kerül terítékre. A fenti idézetben megfogalmazottakkal a folklór egy nagyon sajátos, még ha nem is igazán rokonszenves szegmensét utasítja el Orbán Balázs, amivel ahhoz a korabeli gyakorlathoz kapcsolódik, amely a folklórnak csupán az erkölcsileg tiszta, esztétikailag értékelhető részét kívánta magához venni, majd megneemesítve a magas kultúrába emelni, a maradék, vélhetően nagyobb hányadot pedig elutasította.⁶² Ez az egy passzus is azt a gyanúkat erősítheti, hogy Orbán Balázs nem

60 Uo., 74.

61 *A tarka Jézus* ugyanezen a típuscímen: MNK 1250I; *a bikának toronyra húzása* = A bikát felhúzzák a templom tornyára, hogy lelelje a füvet: MNK 1210I; *templomnak elasztása* = A templom eltolása AaTh/[ATU] 1326, in *A Rátótiádák típusmutatója – A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349)*, kiad. KOVÁCS Ágnes és BENEDEK Katalin, Magyar népmesekatalógus 6 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1990). A negyedik, a *rák fogása* szópárral feltehetően a nálunk ritka, a katalógus szerint mindössze egyetlen változatban ismert AaTh/ATU 1231-es *Sieben Schwaben / Attack on the Hare* típusra utalhat Orbán Balázs. Az egyetlen szóbeliségből gyűjtött magyar változata nyúl és nem rák fogásról szól, lásd uo. 66. Nemzetközi változatairól lásd Klaus GRAF, „Sieben Schwaben”, in *Enzyklopädie des Märchens*, Band 12, Lieferung 2, hrsg. Rolf Wilhelm BREDNICH, 649–654 (Berlin: De Gruyter, 2006).

62 Erre a helyzetre reflektál Milbacher Róbert monográfiája, amely az irodalmi élet népköltészethez való viszonyát igyekszik megragadni: MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlatja* (Budapest: Osiris, 2000).

elsősorban paraszti folklórt gyűjtött, ha így tett volna, akkor ehhez hasonló szövegek százait kellett volna rögzítenie, társadalmi állásából és műveltségéből következően azonban ezt nem tehetette meg. Falucsúfoló anekdotákat egyébként olvashatunk még a gagyiakkal kapcsolatban is, érdekes módon, ott kevésbé bizonyul szemérmesnek a szerző:

A Szt-Ábrahámot követő *Magyar-Andrásfalván* felül Gagyi jön. A minő bűnbakja Udvarhelyszék havas aljának Oláhfalu, olyan alsó részének Gagyi; minden élcz, minden adoma üldözi e falunak lakóit. A gagyiak vetették el a sót és az aranyport, azt megfogamzó növény magnak itélvén, ők huzták toronyra a bikát, sőt még a gagyi papról is van adoma:

»Olyan gondos mint a gagyi pap« Mit onnan eredettnek mondanak, hogy a szegény, szolgát tartani képtelen pap egykor hatalmasan szónokolt; de meglátva az ajtóval szemben lévő szószékből, hogy a disznócsordát hajtják, azon aggodalmában, hogy az ő malaczai othon [!] maradtak, megfélemedezett a hely méltóságáról, s az ott elhaladó szomszédasszonynak kikiáltott, hogy az ő malaczait is csapja ki. Mondják továbbá, hogy keskeny földjeiket nem merik végig szántani, nehogy fel billenjenek [!].

A gagyi gyerekekről mondják (arra vonatkozva, hogy sok golyvás van köztök), hogy egyet, kinek golyvája nem volt, játszó társai azzal boszontották, hogy nem is gagyi; ez keservesen sirni kezdve, mentegetődzött, hogy az Isten még néki is adhat golyvát. Régi időkben midőn az utak roszasága miatt, de ősi szokásból is, a férfiak lóháton utaztak, Sándor István, Udvarhelyszék fő királybirája, Gagyon átmenve, kérdezősködött a Bözödbe menő ut felől: *Hát menjen fel az ur a Pistabá* (a névután ragasztott *bá* bátyámat jelent) *földjénél, osztán az Andrásbá erdeje alatt elé stb.* De atyafi, felel a fő királybíró, én nem tudom, hogy hol van sem a Pistabá földje sem az Andrásbá erdeje. »*Hát kied (kegyelmed) ki?*« kérdi a bántódott gagyi. Én a főtiszt vagyok. »*Nóhát elég bolond volt, a ki olyan főtisztet választott, ki még azt sem tudja, hogy hol a Pistabá földje*«, mond gagyi atyánkfia.

S száz még száz más adoma, mi onnan ered, hogy sok golyvás van köztök s egy kissé talán buták is, de minden butaságuk mellett, még is kiélczelték és meggyalogoltatták a gagyiak József császárt, mint az megénekelte Dózsa Dániel barátom.

A *rege* kifejezés használatában szerzőnk nem tökéletesen következetes, ugyanis az esetek nagyjából tíz-tizenöt százalékában a *monda* szót alkalmazza helyette. Orbán Balázs filológiai tehetségét és figyelmességét dicséri továbbá az is, hogy kiválóan el tudja különíteni az adomát (*anekdotát*) a mondától (az ő szóhasználatával *regétől*), s bár az anekdota nem tartozik igen szűkre szabott gyűjtői koncepciójába, azért néhány helyen, ahol érdemesnek találja, kivételt tesz, az utókor

olvasóinak nagy meglepedésére.⁶³ A *dévaványai juhbehajtás* címmel ismertté vált történetet Arany János egyik korai költeményében is olvashatjuk. Orbán Balázs egy jánosfalvi kecskebehajtásról szóló változatot ad elő.⁶⁴ Az anekdota egyúttal fontos receptor is, hiszen olyan műfajról van szó, amely napjainkban, s a XIX. században is a társadalom nagyon széles rétegében élt, hasonló séma szerint felépülő történeteket a művelt városi középosztály vagy az értelmiségi szubkultúra tagjai éppúgy meséltek és feldolgoztak írásaikban, ahogy a falusi társadalom különböző rétegei, csoportjai.⁶⁵ Fontos azonban megjegyezni, hogy az egyes rétegek anekdotakorpusza elkülönült egymástól, s bár átfedések lehetnek, de nagyrészt nem azonos típuskészlettel dolgoztak az egyes társadalmi rétegek és csoportok. Noha ezt a témát korábban nem nagyon vizsgálták, tájegységi különbségek is bizonyára megfigyelhetők.

Az anekdotáktól visszakanyarodva kissé a mondákhöz: van néhány olyan tematikus csoportjuk, amelyek esetében szinte biztosra vehető a nemesi eredet, a magasabb státuszú személyekkel való kapcsolat. Ilyenek mindenek előtt a *címermondák*, amelyek a helybeli nemesi családok eredettörténetének foglalatát is adják. A Bethlenek címerének mondája azért is érdekes, mivel sárkánykígyó látható rajta. Ennek magyarázata, hogy a család egyik őse elpusztította a koronás kígyót, amely egy forrás őrzője volt.⁶⁶

Összegzésképpen talán azzal sem állítunk túlzót, ha azt mondjuk, Orbán Balázs hosszadalmas és összetett tájleírásának egyik legmaradandóbb része az összegyűlt történelmi regékben keresendő. Ezek az elbeszélések másfél évszázaddal lejegyzésük után is foglalkoztatják a közvéleményt, s legfontosabb felhasználóik, a turizmus-ipar, a könyvkiadás ma is nap mint nap újrameséli őket. A táj- és népleíró irodalom e kései példája Kővári László másfél-két évtizeddel korábban született munkáival együtt átmenetet képvisel a XIX. század első felének utazási és a későbbi, turisztikai célú úti irodalma között, s ebben a váltásban a szöveges folklórnak kitüntetett szerepe van.

63 Lásd például a Lakatos János hőstetteiről szóló történeteket: ORBÁN, *A Székelyföld... Első kötet...*, 1868, 165.

64 Uo., 169. Az anekdota korábbi irodalmi előfordulásainak összefoglalását lásd SZILÁGYI Márton, „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 45–58; SZILÁGYI Márton, „Arany János életműve és a folklór (Irodalomtörténeti tanulságok)”, *EthnoLore* 35 (2018): 21–41, 22–26.

65 LANDGRAF Ildikó, „Örök körforgásban: Az anekdota műfaja a magyar folklórban”, *EthnoLore*, Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének Évkönyve 30 (2013): 114–137, 126–127.

66 ORBÁN, *A Székelyföld... Első kötet...* 1868, 155.